

Ο ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΚΟΡΑΗΣ (1748-1833) ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ:
ΓΝΩΣΤΕΣ ΚΑΙ ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ¹

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Το όνομα του Αδαμάντιου Κοραή (1748-1833) είναι άρρηκτα δεμένο με την πνευματική και πολιτική αναγέννηση του νεότερου ελληνισμού (Καλοσπύρος 2004). Ο ίδιος, στη λιτή *Αὐτοβιογραφία* του –κείμενο γραμμένο το 1829, τέσσερα χρόνια πριν από τον θάνατό του– (Κοραή 1833, κα' κ.ε.), επισημαίνει τον καταλυτικό ρόλο που έπαιξαν η μετάβασή του για σπουδές ιατρικής στο Montpellier (1782) και η ακόλουθη, μετά έξι χρόνια (1788), εγκατάστασή του στο Παρίσι. Η ένταξή του στο κλίμα της προεπαναστατικής Γαλλίας τον έκανε να συνειδητοποιήσει βαθύτερα τη σημασία της παιδείας για τους υπόδουλους στους Τούρκους ομογενείς του. Έβλεπε ότι η αύξηση και εξάπλωση της παιδείας γέννησε στους Γάλλους τον έρωτα της ελευθερίας· το ίδιο οραματιζόταν ότι θα συνέβαινε με τους ομογενείς του. Για τον σκοπό αυτό ο Κοραής πίστεψε ότι το προσφορότερο μέσο ήταν οι εκδόσεις των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, εφοδιασμένες με προλεγόμενα και ερμηνευτικές σημειώσεις. Αναγκαία όμως προϋπόθεση για την κατάρτιση των εκδόσεων ήταν, όπως έγραφε ο ίδιος «πλειότερα γνώσις τῆς ἑλληνικῆς

¹ Η εισήγησή μου βασίζεται σε πορίσματα έρευνας που διεξάγεται από το 1988 και σε άτακτα διαστήματα χάρη στη γενναία υποστήριξη του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας) της Κρήτης και την επικουρία της Γραμματείας Επιτροπής Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Προς αμφοτέρους τους φορείς εκφράζω και από τη θέση αυτή τις ευγνώμονες ευχαριστίες μου.

γλώσσης, διὰ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου τῶν συγγραφέων. Εἰς ταύτης λοιπὸν τὴν ἀπόκτησιν ἔδωκα ὅλην μου τὴν προσοχὴν, ἀφίνων καὶ τὴν ἐπαγγελίαν τῆς ἱατρικῆς καὶ πᾶσαν ἄλλην ἀσχολίαν» (Κοραῆς 1833, κε').

Αξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Wilamowitz στο ἔργο του *Geschichte der Philologie* (Wilamowitz-Moellendorff 1921, 5) ἀφιερώνει αρκετές γραμμές στον Κοραή: υπογραμμίζει ὅτι ἐκεῖνος ἀνοῖξε τὸν δρόμο στὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους τοῦ καὶ ὅτι ἡ φιλολογικὴ τοῦ μέθοδος ἦταν ἓνα θαῦμα, ἀν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι τὴ γνώση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, τὴν ὁποία μαρτυροῦν οἱ πολυάριθμοι ἐκδόσεις τοῦ, δὲν ἦταν δυνατό νὰ τὴν εἶχε ἀποκτήσει ὁ Κοραῆς οὔτε στο Montpellier, ὅπου πραγματοποιοῖσε τὶς ἱατρικὲς τοῦ σπουδές, οὔτε καὶ στο Παρίσι ἀκόμη, ὅπου διέμεινε ἕως τὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ. Ταυτόχρονα ὁ Wilamowitz ἐξαίρει τὴ διορθωτικὴ ευστοχία τοῦ Κοραή, φέρνοντας ὡς παράδειγμα τὶς ἀπαράμιλλες διορθώσεις τοῦ στο κείμενο τοῦ Στράβωνα, διορθώσεις ποὺ ἰσάξιές τοὺς ἐλάχιστοι ἄλλοι θὰ εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν· καὶ, τέλος, υπογραμμίζει τὴ συμβολὴ τοῦ στὴν ἱστορικὴ ἐρευνά τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, στὴ διαδρομὴ τῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαία γλώσσα καὶ τὶς διαλέκτους τῆς μέχρι τὴ ζωντανὴ νεοελληνικὴ γλώσσα.

Τὸ 1799, ἑντεκα χρόνια μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τοῦ στο Παρίσι, ὁ Κοραῆς ἀρχίζει τὴ μακρὰ, ὅπως ἐμέλλε νὰ ἀποδειχθεῖ, ἐκδοτικὴ τοῦ δραστηριότητα με κείμενα ἀρχαίων Ελλήνων συγγραφέων (Μάμουκας 1881, κζ' κ.ε.· Καλοσπύρος 2004, *passim*). Πρῶτοι, τὸ 1799, ἐμφανίζονται οἱ *Χαρακτῆρες τοῦ Θεοφράστου*, στὴ γαλλικὴ, καὶ ἀκολουθοῦν: τὸ 1800, τὸ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* τοῦ Ἱπποκράτη –καὶ αὐτὸ στὴ γαλλικὴ–, τὰ *Ποιμενικά* τοῦ Λόγγου (1802), τὰ *Αἰθιοπικά* τοῦ Ἡλιοδώρου (1804), τὰ *Γεωγραφικά* τοῦ Στράβωνα (1805-1819), στὴ γαλλικὴ, σὲ συνεργασία με Γάλλους λογίους καὶ με τὴν προτροπὴ τοῦ Ναπολέοντα Βοναπάρτη, οἱ δεκαεπτὰ τόμοι τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης* (1805-1826), με ἔργα τοῦ

Ισοκράτη, τους *Βίους* του Πλουτάρχου, τα *Γεωγραφικά* του Στράβωνα – στην ελληνική αυτή τη φορά–, τα *Πολιτικά* και τα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* του Αριστοτέλη, κτλ., όπως και οι εννέα τόμοι των *Παρέργων* της *Ελληνικῆς Βιβλιοθήκης* (1809-1812), με έργα του Πολυαίνου, του Αισώπου, του Ξενοκράτη, του Γαληνού, του Επίκτητου κ.ά.

Αυτό που ο Κοραῆς περιέγραψε στην *Αὐτοβιογραφία* του ως αναγκαία συνθήκη του εκδοτικού του προγράμματος, δηλαδή η «πλειότερα γνῶσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», είναι πασιφανές όχι μόνο στον μακρύ κατάλογο του δημοσιευμένου έργου του αλλά και στις χιλιάδες σελίδες των αυτογράφων του, τα οποία απόκεινται ανέκδοτα, κατά μεγάλο μέρος τους, ως σήμερα στη «Βιβλιοθήκη Κοραή» της Χίου (Καββάδας 1933· Χριστοδούλου 1986β· Ταϊφάκος 1997). Μιλούμε για χειρόγραφα τετράδια ή σκόρπια φύλλα, όπου ο Κοραῆς έχει αποτυπώσει τις κριτικές παρατηρήσεις του και τα διορθωτικά του σε μέγα πλήθος Ελλήνων συγγραφέων –ποιητών και πεζογράφων–, αλλά και σε ορισμένους Λατίνους, όπως ο Κικέρων, ο Πετρώνιος, ο Πλάυτος, ο Τάκιτος και ο Λουκίλιος. Μιλούμε ακόμη και για τις αναρίθμητες ιδιόγραφες σημειώσεις του στα παρασέλιδα των βιβλίων της προσωπικής του βιβλιοθήκης: είναι αρκετό, εν προκειμένω, να αναφερθεί ότι τα περισσότερα από τα τέσσερις περίπου χιλιάδες βιβλία της προσωπικής του βιβλιοθήκης, τα οποία διασώθηκαν και βρίσκονται σήμερα συγκεντρωμένα στη «Βιβλιοθήκη Κοραή» της Χίου, φέρουν –σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό– σημάδια της κριτικής επεξεργασίας τους από τον ίδιο (Πολίτης 1872· Καββάδας 1933). Όλα αυτά τεκμηριώνουν με τον πλέον αδιάψευστο τρόπο τη μοναδική αίσθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας που διέθετε ο Κοραῆς, αίσθηση που του επέτρεπε, με αλάθητη πάμπολλες φορές ευθυκρισία, να εντοπίζει και να αποκαθιστά τις εσφαλμένες γραφές των αρχαίων κειμένων. Όπως άλλοτε ο Schweighäuser παρατηρούσε στα προλεγόμενα της δικής του έκδοσης των

Δειπνοσοφιστῶν του Αθηναίου (Χριστοδούλου 1986α, 249-250), ο Κοραΐς ήταν «*verissimus Valckenarianae et Ruhnkenianae scholae alumnus*», γνήσιος γόνος της ολλανδικής φιλολογικής σχολής, όπου, ως γνωστόν, πρωταγωνιστούσαν ο Hemsterhuys, ο Valckenaer και ο Ruhnken (Müller 1869, 74-89).

Το σημερινό συνέδριο, αφιερωμένο στη λεξικογράφηση του ελληνικού πολιτισμού (αρχαίου, βυζαντινού-μεσαιωνικού και νεότερου), μας δίνει την αφορμή να εξετάσουμε, σε αδρές γραμμές, μιαν από τις φιλολογικές δραστηριότητες του Κοραΐ, η οποία δεν έχει απασχολήσει έως σήμερα, στον βαθμό που της αρμόζει, την επιστημονική έρευνα. Αναφέρομαι, συγκεκριμένα, στην ενασχόληση του Έλληνα λογίου με τη λεξικογραφία της αρχαίας ελληνικής. Τουναντίον, η ενασχόλησή του με τη μελέτη της μεσαιωνικής και νεότερης ελληνικής γλώσσας, και μάλιστα με την αντίστοιχη λεξικογραφία (όπως είναι η έκδοση των *Ατάκτων*), φαίνεται να έχει μονοπωλήσει το ενδιαφέρον της οικείας βιβλιογραφίας (Βαγιακάκος 1984· Γεωργούδης 1984· Αγγέλου 1994). Την ανισοβαρή αυτή αντιμετώπιση των λεξικογραφικών επιδόσεων του Κοραΐ από την πλευρά των ερευνητών μπορεί, ως έναν τουλάχιστον βαθμό, να την εξηγήσει το γεγονός ότι ο ίδιος ο Κοραΐς ουδέποτε φρόντισε, όσο ζούσε, να δημοσιεύσει σε τόμους τα αρχαιοελληνικά λεξικογραφικά του πονήματα, τα οποία, όπως αποδεικνύεται από την έρευνα, και πολλά ήταν και πλουσιότατα σε περιεχόμενο· τα κρατούσε στο σπουδαστήριό του ανέκδοτα, αντλούσε όμως από αυτά αδιακόπως για να πλουτίζει τα ερμηνευτικά υπομνήματα των δικών του εκδόσεων ή για να τα διαθέτει ανυστερόβουλα και πλουσιοπάροχα στους ομοτέχνους του, όταν ζητούσαν τη βοήθειά του στα δικά τους βιβλία.

Από τη μελέτη των καταλοίπων του Κοραΐ στη Βιβλιοθήκη της Χίου, των ανέκδοτων δηλαδή ή εκδεδομένων αυτογράφων του και των βιβλίων της προσωπικής του βιβλιοθήκης, μπορεί κανείς να αντιληφθεί τον τρόπο

εργασίας του: διαβάζοντας τα κείμενα σημειώνει στα περιθώρια των βιβλίων του τις παρατηρήσεις του –κριτικές, διορθωτικές, γλωσσικές–, τις οποίες αργότερα μεταφέρει σε χωριστά φύλλα χαρτιού ή τις συγκροτεί σε τεύχη, επαυξάνοντάς τες διαρκώς με πρόσθετα στοιχεία ή διασκευάζοντάς τες, αν το επιβάλλουν οι περιστάσεις. Με τη σειρά τους πάλι, οι πληρέστερες μορφές των κριτικών, διορθωτικών και γλωσσικών παρατηρήσεών του συχνά επανέρχονται στα παρασέλιδα άλλων βιβλίων του, παίρνοντας έτσι μονιμότερο χαρακτήρα. Ειδικότερα, ως προς τις λεξικογραφικές του ενασχολήσεις, άλλοτε περιορίζεται σε μιαν άτυπη λεξικογραφία, στο να συλλέγει δηλαδή, να περιγράφει και να ερμηνεύει σε στοιχειώδες επίπεδο τις λέξεις, άλλοτε όμως προχωρεί σε στενότερες ή ευρύτερες συνθέσεις, οι οποίες συχνά αναδεικνύονται σε υποδειγματικά για την πληρότητά τους λήμματα, τα οποία κάλλιστα θα μπορούσαν να βρουν τη θέση τους στις σελίδες ενός λεξικού της αρχαίας ελληνικής. Είναι προφανές ότι η πληθώρα των παρασελίδων προσθηκών –είτε αφορούν κριτικές παρατηρήσεις και διορθώσεις στα αρχαία κείμενα είτε αφορούν ζητήματα ετυμολογίας και ιστορίας των λέξεων– δεν είναι αποτέλεσμα ευκαιριακής δραστηριότητας αλλά μακράς και συστηματικής μελέτης σε βάθος χρόνου.

Έπρεπε να περάσουν εξήντα περίπου χρόνια μετά τον θάνατο του Κοραή για να δουν το φως της δημοσιότητας τρεις τόμοι με λεξικογραφική ύλη που αφορά την αρχαία ελληνική. Ο ένας από τους τόμους εκδόθηκε στην Αθήνα το 1889, ως έβδομος τόμος των *Μετὰ θάνατον εύρεθέντων...* του Κοραή (Δαμαλάς 1889), και περιέχει τις διορθώσεις και κριτικές παρατηρήσεις που, κατά εκατοντάδες και συχνά σε έκταση μικρών λεξικογραφικών δοκιμίων, είχε εισαγάγει ο Κοραής στα περιθώρια της δίτομης έκδοσης του Ησυχίου από τον Joannes Alberti (Lugduni Batavorum 1746, 1766 –ο δεύτερος τόμος εκδόθηκε με φροντίδα του Ruhnken, μετά τον θάνατο του Alberti). Το προσωπικό αντίτυπο του

Κοραή της έκδοσης Alberti φέρει στη Βιβλιοθήκη της Χίου τον αριθμό **Γλωσσολ. 7140**. Ατυχώς, τα Κοραϊκά *marginalia* στον Ησύχιο του Alberti εκδόθηκαν, από άνθρωπο φιλότιμο μεν αλλά ανέτοιμο να ανταποκριθεί στη σπουδαιότητα του εκδοτικού εγχειρήματος: ο Νικόλαος Μ. Δαμαλάς, επιμελητής του τόμου, Καθηγητής της Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όχι μόνο εξέδωκε τα σχόλια του Κοραή με αναρίθμητες παραλείψεις και εσφαλμένες αναγνώσεις, αλλά, το σπουδαιότερο, ανέμειξε τα λήμματα του Ησυχιανού λεξικού με τις κριτικές παρατηρήσεις του Κοραή και τις αντίστοιχες παρατηρήσεις προηγούμενων λογίων, ιδίως του Μ. Schmidt (εκδότη και αυτού του Ησυχίου, Jena 1868), έτσι ώστε να μην μπορεί κανείς να διακρίνει τις περισσότερες φορές τι ανήκει στον Ησύχιο, τι στον Κοραή και τι στον Schmidt και τους άλλους! Είναι ανάγκη να εκδοθεί εκ νέου ο Κοραϊκός Ησύχιος με τη δέουσα φιλολογική ακρίβεια.

Ο δεύτερος τόμος λεξικογραφικής ύλης, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1891 ως όγδοος τόμος των *Μετὰ θάνατον εύρεθέντων...* του Κοραή (Δαμαλάς 1891) και φέρει τον τίτλο *Λεξικὸν Ἀντιθέτων Λέξεων*, αποτελεί μεταγραφή του **χφ. 449** της «Βιβλιοθήκης Κοραή» και περιλαμβάνει δύο σχέδια με εκατοντάδες λημμάτων, μερικά από τα οποία, όπως και στον Ησύχιο, αναπτύσσονται σε μικρές πραγματείες: χαρακτηριστικά είναι τα λήμματα *ἀληθής* (σ. 8-11), *ἀμιλλάομαι* (σ. 12-14), *δεινός* (σ. 19-22), *δίκαιος* (σ. 23-25), *ἴδιος* (σ. 31-33), *ιδιώτης* (σ. 33-36), *πρᾶος* (σ. 43-44), *σεμνός* (σ. 45-47), κ.ά. Και ο τόμος αυτός, εκδεδομένος από τον εκδότη του Κοραϊκού Ησυχίου, Ν.Μ. Δαμαλά, βαρύνεται από τις ίδιες με τον προηγούμενο τόμο αδυναμίες.

Ο τρίτος τόμος λεξικογραφικής ύλης εκδόθηκε το 1934 από τον Στυλιανό Βίο· μεταξύ άλλων, συγκεντρώνει και κατατάσσει αλφαβητικώς μέρος μόνο των λεξιλογικών σημειώσεων του Κοραή στα παρασέλιδα τεσσάρων λεξικών της προσωπικής του βιβλιοθήκης –τα τρία από αυτά

αφορούν την αρχαία ελληνική: πρόκειται για το ανώνυμο *Lexicon Graecolatinum recens constructum*, apud G. Leimarium [Γενεύη] 1583, και τα λεξικά *Lexicon manuale Graecum* του B. Hederich, Λιψία 1722, και *Kritisches Griechisch-Deutsches Wörterbuch*, I-II, Jena και Λιψία 1805-1806, του Jo.G. Schneider.

Και αυτά μεν ως προς τα ήδη –ελλιπώς, ως επί το πλείστον– εκδοθέντα, μετά θάνατον, λεξικογραφικά πονήματα του Κοραή που σώζονται στη «Βιβλιοθήκη Κοραή» της Χίου και αφορούν την αρχαία ελληνική. Μεταξύ όμως των καταλοίπων του έχουν επίσης διασωθεί δύο ακόμη σημαντικά τεκμήρια των λεξικογραφικών του ενασχολήσεων, τα οποία δεν ευτύχησαν μέχρι σήμερα να προσελκύσουν το ενδιαφέρον της έρευνας. Πρόκειται, πρώτον, για το *Τιμαίου σοφιστοῦ Λεξικὸν περὶ τῶν παρὰ Πλάτωνι λέξεων. Timaei Sophistae Lexicon Vocum Platoniarum*, κατά την έκδοση D. Ruhnken (Lugduni Batavorum 1754), και, δεύτερον, για το *Lexicon Vocum Graecarum Synonymicarum potissimum ex Ammonio Lesbionacte et Philopono collectum et locupletatum* του M. Dan. Peucer (Δρέσδη 1766).

Το μόνο έργο του Πλάτωνα που εξέδωκε ποτέ ο Κοραής ήταν ο *Γοργίας*, ο οποίος, ως 15ος τόμος της *Ελληνικῆς Βιβλιοθήκης* του, κυκλοφόρησε στο Παρίσι το 1825 μαζί με τα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα (Κοραής 1825). Από τα σωζόμενα όμως αυτόγραφα του Κοραή και από τη μελέτη του εκδεδομένου έργου του αποδεικνύεται, πέραν πάσης αμφιβολίας, ότι ο Κοραής ε γνώριζε σε όλο το πλάτος της την πλατωνική δημιουργία, η συμβολή του δε στην αποκατάσταση του αρχαίου κειμένου –όπως απέδειξε παλαιότερη έρευνα (Χριστοδούλου 1986β, 280-335) είναι σημαντική. Αδιάψευστος μάρτυρας γι' αυτό είναι και το προαναφερθέν λεξικό του Τιμαίου: το προσωπικό αντίτυπο του Κοραή, που σώζεται στη Βιβλιοθήκη της Χίου (υπ' αριθμ. **ΕΦ 32875**), είναι κατάφορτο από προσθήκες και παντός είδους κριτικές παρατηρήσεις του, και πρέπει να του ήταν ιδιαίτερος προσφιλής, αφού ο ίδιος επανειλημμένως στα

δημοσιευμένα και τα αδημοσίευτα έργα του παραπέμπει σε αυτό με φράσεις, όπως «*Timaei Lexicon meum auctum*» ή «*meum Timaei Lexicon cum notis mss.*» κ.ά.π. Αρκεί να σημειώσουμε ότι στα 470 περίπου λήμματα του αρχαίου κειμένου του Τιμαίου ο Κοραής προσθέτει δύο χιλιάδες και πλέον, τα οποία όλα συνοδεύονται από ακριβείς παραπομπές στην ενδεκάτομη έκδοση των πλατωνικών έργων, τη γνωστή ως *editio Bipontina* (1781-1787). Το ίδιο ισχύει και για το λεξικό συνωνύμων του Peucer: τα υπάρχοντα λήμματα εμπλουτίζονται με νέα και σ' αυτά παρεμβάλλονται παντός είδους κριτικές, διορθωτικές και γλωσσικές παρατηρήσεις του Κοραή. Αμφότερα τα λεξικά, εκδιδόμενα, θα συμπλήρωναν ένα σημαντικό κενό στη νεοελληνική λεξικογραφική βιβλιογραφία.

Φέτος κλείνουν 170 χρόνια από τον θάνατο του Κοραή στο Παρίσι. Ανεξόφλητο χρέος της επιστήμης προς τον σοφό Έλληνα που ποτέ δεν έπαψε να περιγράφει και να ερμηνεύει τον γλωσσικό πλούτο της ελληνικής –διότι αυτό ακριβώς το πράγμα θεωρούσε ως θεμέλιο της αληθινής παιδείας των ομογενών του–, είναι να καταλογογραφήσει συστηματικά και να επεξεργαστεί στις λεπτομέρειές του όχι μόνο ο,τιδήποτε –ατελές, ημιτελές ή συντετελεσμένο– έχει διασωθεί και παραμένει ανέκδοτο μεταξύ των καταλοίπων του Κοραή, αλλά και ο,τιδήποτε έχει εκδοθεί, ώστε, με τη συγκέντρωση όλης της σχετικής ύλης και με τη χρησιμοποίηση της σύγχρονης τεχνολογίας, να συγκροτηθεί το κοραϊκό λεξικογραφικό σύνταγμα (*corpus lexicographicum Coraicum*). Το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας που φιλοξενεί αυτό το συνέδριο θα μπορούσε, με το εξειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό που διαθέτει, να συμβάλει στην εκπλήρωση αυτού του ανεκπλήρωτου έως σήμερα χρέους το οποίο οφείλεται όχι μόνο προς τον ίδιο τον Κοραή αλλά και προς την αρχαιογνωστική, εν γένει, επιστήμη.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Α. Ελληνικές

- ΑΓΓΕΛΟΥ, Α. 1994. *Αδαμάντιος Κοραΐς. Ύλη Γαλλο-γραικικού Λεξικού*. Αθήνα: Εστία.
- ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Δ. 1984. «Τα Άτακτα του Αδ. Κοραή ως το πρώτον Ιστορικόν Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης». Στο *Κοραΐς και Χίος*. Πρακτικά Συνεδρίου (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983), επιμ. Σ. Φασουλάκης. Ι. Αθήνα: Ομήρειον Πνευματικόν Κέντρον Χίου. 109-130.
- ΒΙΟΣ, Σ., επιμ. 1934. *Αδαμαντίου Κοραή Ανέκδοτοι λεξικογραφικαὶ σημειώσεις καὶ ἐπιστολαὶ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ Στ. Βίου*. Ἐν Ἀθήναις.
- ΓΕΩΡΓΟΥΔΗΣ, Ν. 1984. «Τα λεξικογραφικά του Κοραή. Ανάλυση περιγραφική της “γλωσσογραφίας” του». Στο *Διήμερο Κοραή (29 και 30 Απριλίου 1983)*. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή. Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ. 56-69.
- ΔΑΜΑΛΑΣ, Ν.Μ., επιμ. 1889. *Αδαμαντίου Κοραή τῶν μετὰ θάνατον εὐρεθέντων τόμος ἔβδομος περιέχων τὰς κριτικὰς σημειώσεις, παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις (...) εἰς τὸ Λεξικὸν Ἡσυχίου τῆς ἐκδόσεως Ἀλβέρτη πρῶτον νῦν ἐκδιδομένης ἐπιμελεία Ν.Μ. Δαμαλᾶ*. Ἐν Ἀθήναις.
- . 1891. *Αδαμαντίου Κοραή τῶν μετὰ θάνατον εὐρεθέντων τόμος ὄγδοος περιέχων δύο σχέδια λεξικοῦ τῶν ἀντιθέτων λέξεων πρῶτον νῦν ἐκδιδόμενα ἐπιμελεία Ν.Μ. Δαμαλᾶ*. Ἐν Ἀθήναις.
- ΚΑΒΒΑΔΑΣ, Σ.Δ. 1933. *Ἡ ἐν Χίῳ Βιβλιοθήκη Κοραή. Ἱστορία, κατάλογος χειρογράφων*. Ἐν Ἀθήναις.
- ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΣ, Ν.Ε.Α. 2004. *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς ως κριτικός φιλόλογος και εκδότης: ένα κεφάλαιο στην Ιστορία των Κλασικῶν Σπουδῶν στην Ευρώπη του 19ου αἰῶνα (το χφ. Χίου 490)*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- ΚΟΡΑΗΣ, Α. 1825. *Ξενοφώντος Απομνημονεύματα καὶ Πλάτωνος Γοργίας, ἐκδιδόντος καὶ διορθούντος Α.Κ. Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης τόμος πεντεκαιδέκατος*. Ἐν Παρισίοις.

- . 1833. «Βίος Ἀδαμαντίου Κοραῆ». Στο *Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην, καὶ τὰ Πάρεργα προλεγομένων καὶ τινων συγγραμμάτων τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*. I. Ἐν Παρισίοις.
- ΜΑΜΟΥΚΑΣ, Α.Ζ., επιμ. 1881. *Ἀδαμαντίου Κοραῆ τὰ μετὰ θάνατον εὑρεθέντα συγγραμμάτια (...) ἐπιμελεία δὲ Ἀνδρέου Ζ. Μάμουκα συλλεγέντα καὶ ἐκδιδόμενα*. Ἐν Ἀθήναις.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Ν.Γ. 1872. *Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῶν ἐν Χίῳ Σχολείων*. Μέρος πρῶτον. Ἀθήνησι.
- ΤΑΪΦΑΚΟΣ, Ι.Γ. 1997. *Πετρώνιος καὶ Κοραῆς. Κριτικά καὶ ἐρμηνευτικά σχόλια στο κείμενο των «Σατυρικών»*. Ἀθήνα.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Γ.Α. 1986α. «Ο Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὡς διορθωτὴς των κλασικῶν κειμένων. Το χειρόγραφο Χίου 490». Στο *Σύμμικτα Κριτικά*. Ἀθήνα. 237-279.
- . 1986β. «Adamance Coray. Notes critiques sur le texte de Platon». Στο *Σύμμικτα Κριτικά*. Ἀθήνα. 280-335.

Β. Ξενόγλωσσες

- MÜLLER, L. 1869. *Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden*. Λιψία: Teubner.
- VON WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, U. 1921. *Geschichte der Philologie*. Λιψία & Βερολίνο: Teubner.